

TÜRK YAYLI SAZI KEMENÇE*
VE
DÜNYA KÜLTÜRÜNE ETKİSİ

Necati DEMİR**

ÖZET

İlk olarak “Kemençe” çalgısının fiziksel özellikleri hakkında bilgi verilecektir. Ardından bu çalgının ilk olarak nerede ortaya çıktığı belirtilecek ve kelimenin menşei üzerinde durulacaktır. Daha sonra bu çalgının dünya uygarlığına katkısı belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kemençe, çalgı, Türkistan.

ABSTRACT

Firstly some information will be given about “kemençe” instrument’s physical features. Than it will be explained where this instrument firstly appeared and will be dwelled upon the root of this word. After it will stated that aid of this instrument to world civilization.

Key words: Kemençe, instrument, Turkistan.

Giriş

Kemençe; genellikle dip kısmı diz üstüne, baş kısmı sol göğse yerleştirilerek veya serbest bir biçimde yay ile çalınabilen; kısa boylu, perdesiz saplı, uzun tarihî geçmişi bulunan yaylı/telli bir Türk çalgısıdır.

Araştırmalardan çıkan sonuçlara göre kemençenin kaynağı, Uluğ Türkistan gibi görünmektedir.

Kemençe çalanlara ve kemençe ustalarına *kemençeci* denmektedir. Bu işi meslek hâline getirmiş kimseler; çeşitli Türk boylarında *şaman*, *baksı*, *oyun*, *kam* isimleri verilen ozan tipini hatırlatmaktadır. Onlar kemençe eşliğinde kısa hikâyeler anlatmakta, mâniler söylemektedir.

Basit bir tasnif yapılacak olursa iki çeşidi bulunmaktadır. Biri Türk sanat müziğinde kullanılmakta olup *armudî kemençe* olarak bilinmektedir. Asıl konumuz olan diğer bir türü ise Türk halk müziği icrasında yerini alan *Karadeniz kemençesi*'dir.

1.Kemençe Kelimesinin Kaynağı:

Türk yaylı sazları içerisinde yer alan kemençenin Orta Asya kökenli olduğu¹; buradan Türk göçleri ile beraber Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayıldığı anlaşılmaktadır.

---

* 21-26 Kasım 2005 tarihleri arasında, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi tarafından Ankara'da düzenlenen *VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi*'nde bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi-Sivas

¹ Kemençenin bir Türk çalgısı olduğunu onunla ilgili terimlerin Türkçe olması da ortaya koymaktadır: *alt köprü*: Kemençenin alt ve geniş kısmında, bir ucu gövdenin alt bölümünde bırakılmış kabartmaya tutturulan, bir ucuna ise tel bağlanan ağaç parça. *baş*: bk. *burguluk boyun*: Kemençede *burguluk* ile *tekne* arasındaki kısım. Bir elin tutabileceği kadar kısa ve ince olup 6-9 cm arasında değişmektedir. Perdesizdir. *burgu*: Kemençenin uç kısmına takılan, tel sayısı kadar olan, tellerin sarıldığı ağaç parçası. *burguluk*: Kemençenin en uç kısmı. Bu kısma topuz biçimi verilir ve *burgular* takılır. En uç kısımda at yeleşi ve deniz dalgalarını andıran kabartmalar yapılmaktadır. *can direği*: Gövde ile kapağın birleştirilmesinden önce, gövdedeki boşluğa, sol kaşın altına dikey biçimde yerleştirilen, bir ucu gövdeye diğer ucu kapağa dayandırılan 3, 3.5 cm boyunda ve 0.5 cm kalınlığındaki ağaç parça. *doruk*: Lâdin ağacı. *eğdemiri*: Madenleri, tahtayı vb.ni yontmak, düzeltmek, için kullanılan üzeri pürüklü, sert, ensiz, ucu geniş ve keskin demir. *eşek*: bk. *köprü*. *eşik*: bk. *köprü*. *göğüs*: Kemençenin gövdesine yapıştırılan kapak. *gövde*: Kemençenin ana unsurunu oluşturan biçimlendirilmiş ağaç. *kafa*: bk. *burguluk.kamuş*: bk. *alt köprü*. *kapak*: bk. *göğüs*. *kaş*: Kemençede *köprünün* yerleştirileceği yerin her iki yanına açılan yaklaşık 4-6 cm uzunluğunda, 0,5 cm genişliğinde düz veya yay biçimindeki delikler. *kemençe yayı*: Yaklaşık 50 cm uzunluğunda 1 cm kalınlığında uzun ince, yün eğirme eğirceğine benzeyen çubuk. *köprü*: Kemençede tellerin gövdeye değmesini engellemek için kaşların ortası ve tellerin altına konulan küçük ağaç parça. *kulak*: bk. *burgu*. *kurbağacık*: bk. *alt köprü*. ok: bk. *kemençe yayı*. *rende* (Fa.): Tahta yüzeylerini pürüzsüz duruma getirmek, biçim vermek için marangozların kullandığı araç. *sakız ağacı*: bk. *doruk*. *sap*:

Kemençenin Orta Asya'da *ıklıg* ve *kıyak* isimleri ile bilindiği, kemençe kelimesinin ise Anadolu'da ortaya çıktığı anlaşılmaktadır:

İklıg:

Kemençenin belirlenebilen ilk biçimi; hayvan tırnağı, kabak ve oyulmuş kutlu ağaçlarla yapılan, gövde kısmı tay ve deve derisinden oluşan *İklıg*'dir².

Öncelikle bu çalgı ve bu çalgının adı için dış tesirlere kapalı Türk yurtlarına bakmak gerekmektedir: Şor Türkçesinde *ık* "kemençe, kemençe yayı"; Hakas Türkçesinde *ık*; Koybal Türkçesinde *iik* "kemençe", Hakas Türkçesinde *ık, ıyk* "kemençe"; Tuva Türkçesinde *ıgil* "iki telli kemençe", Altay Türkçesinde *ıkta* "kemençe", Teleüt Türkçesinde *ikkili* "kemençe", Çağatay Türk kültür çevresinde ise *ıklıg* veya *ıklıg* "kemençe" biçiminde geçtiğini Bahaeddin Ögel söylemektedir³.

Kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında, Malatya İsmetpaşa'da *ıhlıg* biçiminde tespit edilmiş ve "bir çeşit saz" manası verilmiştir⁴. Kayseri'de ise *ıklık* biçiminde "bülbul" manasıyla bilinmektedir⁵. Türkiye'de kaleme alınmış metinlerde *ıklık* ve *ıklıg* biçiminde, "kemençe, rebap, ayaklı kemani" manasıyla XIV. yüzyıldan beri pek çok eserde geçmiştir⁶.

Rize ve yöresinde yaptığımız saha araştırmalarında kemençeye *cili, cilili* denildiğini tespit ettik. Bu durum, *ıklıg* kelimesinin bölgede önce *ıgılıg* biçimine geldiğini, daha sonra da ön seste bir *y-* ünsüzünün türediğini göstermektedir. Belki de arkaik Türkçede kelime başında *y-* ünsüzü bulunmaktaydı. *-ğ-*, *-ğ* seslerinin erimesi veya düşmesi ile de *yili / cili* biçimine dönüştüğünü tahmin etmek zor değildir.

Rize ve Artvin yöresi ağızları ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgelerin en önemli özelliklerinden biri, kelime başındaki *y->c-* değişikliğidir⁷.

y->c- değişmesi, Kıpçak ve Kırgız Türkçesinin en yaygın özelliklerindedir: *caş<yaş, cer<yer, cil<yıl, cürök<yürek, cut<yut-, col<yol, cönöl<yönel-, ...* kelimeleri bunlardan bazılarıdır⁸.

Eski Türkçede *y-* ile başlayan pek çok kelime Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında, Kıpçak / Kuman ve diğer kuzey Türklüğü boylarının bu bölgeye yerleşmesinden dolayı, *c-* ile başlamaktadır: *cemek* (<yemek) "bir çeşit orak sapı", *cemek/cimek* <yemek "tarlalarda biten, yaprakları buğday yaprağına benzeyen ot", *cır-* (<DLT yırt-) "yırtmak, tırnaklamak" *coruk* (<DLT yoruk) "huy, gidiş, zayıf", *cuul* (<DLT yığıl-/yuwul-) "mısır öbeği", *cer* (<yer) (Gr. Keşap: *gul hakkını yiyenin ahirette ceri yok, cırık* (TS) (<yırtık) (Artvin), *cılga* (<*yılga) "çay yatağı, suyu az dere, oyuk, çukur"... Aynı durum Karadeniz'in kuzeyi için de söz konusudur: *cemiş* (CC) (<DLT yemiş), *cıy-* (CC) "yığılma", toplamak", *cıgil-/cihil-/cıkıl-* (CC) (<DLT yıkıl-); *cıl* (CC), (<DLT yıl), *cılan* (CC) (<DLT yılan), *cirt-* (CC) (<DLT yırt-), ...

bk. *boyun. tekne*: Kemençe gövdesinde açılan boşluk. *tepe*: bk. *burguluk. uzun eşek*: bk. *alt köprü. yaracak*: bk. *yarma bıçağı. yarma bıçağı*: Ağaçları dilimlemeye yarayan demir bıçak. *yay teli*: Kemençe yayına bağlanan at kuyruğu kılları. Kemençeye ses veren ve yayı oluşturan teller; kuyruk kıllarının idrardan zarar görmemiş olması için, erkek atın kuyruğundan elde edilmektedir. Yay telleri, kemençe yayına her iki uçtan delikler delinerek bağlanır. Yayın el ile tutulan kalın ucu ve yay tellerinin bir bölümü deri ile kaplanır. Tellerin dağılık durmasını önlemek için, bölgede akınduruk denilen reçine sürülür. *yontmak*: Bir şeye istenilen biçimi vermek için dış bölümünü keskin bir araçla biçmek, kesmek.

²Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 9, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 269-278.

³Ögel, agy.

⁴*Derleme Sözlüğü*, C. VII, TDK yay., Ankara 1974, s. 2460.

⁵*Derleme Sözlüğü*, S. 2463.

⁶*Tarama Sözlüğü*, C. III, TDK yay., Ankara 1967, s. 1934-1935.

⁷Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgedeki Türk ağızları için bk. K. Grönbech, *Kuman Türkçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çeviren: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992, s. 45-46.

⁸Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK yay., Ankara 1998, s. 15.

Rize ve yöresi ağızlarında kullanılan kelime, bu çalgının Orta Asya'dan *iklik* > *iğliğ* > *yiğliğ* > *cığliğ* > *cili* / *cilili*⁹ ismiyle getirildiğini, bu bölgede isimlendirmede değişiklik yapılarak *kemeçe*'ye dönüştürüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Kıyak:

Kemeçeye Orta Asya'da *kıyak*, *gıçak*, *gırçak*, *giççak*, *giççik*, *gijjak*, ... isimleri de verilmiştir. Kırgız Türkçesinde *kıyak*, çalgı anlamındadır¹⁰.

Karadeniz kemeçesi, çalma tekniği bakımından; yarı küre biçimindedir. Bir kutusu bulunmaktadır ve silindir şeklindedir. Bu özellikleriyle kemeçe, hem şekil hem de çalma tekniği bakımından Türkmen *giccıklar*ından farksızdır¹¹.

Özbek Türklerinin en yaygın yaylı çalgılarından biri olan üç telli, 40-45 cm boyundaki silindire benzeyen *giccıklar*¹² ise hem çalgı tekniği hem de şekil benzerliği bakımından kemeçenin aynısıdır. Özbek *giccıkları* genellikle sol diz üzerinde dik tutularak çalınmaktadır.

Uygurların *gijjak* adlı çalgıları ile kemeçe arasındaki benzerlik ise hem çalgı tekniği, hem şekil hem de yapı bakımındandır. Tıpkı kemeçe gibi ağaç göğüslü olan *gijjak*, can direğinin yerleştirilmesi ve görevi bakımından kemeçe ile aynı özelliği taşımaktadır.

Kıyak kelimesi, tamamen kemeçeyle aynı anlamda Trabzon yöresinde de kullanılmaktadır: *kıyak çalmak* "kemeçe çalmak", *kıyak gibi sesi var* "sesi kemeçeye benziyor".

Kemeçe:

Üç veya dört telli bu yaylı çalgıya kemeçe isminin ne zaman verildiğini tam olarak belirlemek şimdilik mümkün değildir. Doğu Karadeniz Bölgesi konusunda eski dönemlere ait yazılı kaynakların son derece az oluşu, bu olumsuzluğu daha da ileri götürmektedir. Durum böyle olunca kemeçe kelimesi ile ilgili bütün bilgileri gözden geçirmek gerektiği açıktır.

Türkçe Sözlük'te kemeçe; "*yayla, diz üzerinde çalınan, kemana benzer üç telli küçük bir çalgı*" olarak tanımlanmış ve kaynağını Farsça "*kemânçe*" kelimesi olarak göstermiştir¹³. Bazı kaynaklarda ise kelimenin Farsça *kemân* "yay" kelimesi ve Türkçe *-çe* küçültme ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğu bilgisi bulunmaktadır¹⁴. Eğer kemeçe, kemân kelimesinden gelişmişse hem Türkçede hem de Farsçada *-çe* küçültme eki bulunduğu için her iki bilgi de doğru görünmektedir.

Bu iki görüş de doğru gibi olduğuna göre kelimenin kökeni ve eki niçin tartışmalıdır?

Rásony, XIII-XV. yüzyılda Kuman Türklerinin *kemeçe*'yi müzik aleti olarak kullandığını bildirmektedir. Ayrıca bu sözcüğü şahıs adları arasında da saymaktadır¹⁵.

Macar Kralı IV. Laszlo'yu öldüren Kumanlardan birinin adı *Kemenche*'dir¹⁶. Kumanların iskân ettiği Kırım yarımadasında *Kemeçe*, *Küçük Kemeçe*, *Murtazar Kemeçe* isimli köyler bulunmaktadır¹⁷.

Kumancelair, Kazak Kırgızlarının Argın oymağına ait boydur¹⁸.

Gagauz Türkleri, bu çalgı aletini Türkiye'deki soydaşları gibi *kemeçe* olarak bilmektedir ve *hora* / *horu* oyunlarını onun eşliğinde icra etmektedirler. Kemeçe çalan kişiye Türkiye'deki gibi *kemeçeci* denmektedir¹⁹.

⁹ *cilili* biçimi, *cili* kelimesine Türkçe *-li* eki getirilerek ortaya çıkmış olmalıdır.

¹⁰ Ögel, age, s. 280.

¹¹ İrfan Gürdal, "Kopuz ve Türk Dünyası Çalgıları", *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye yay., s. 109-111.

¹² Geniş bilgi için bk. Gürdal, agy.

¹³ *Türkçe Sözlük*, C. 2, TDK yay., Ankara 1998, s. 1266.

¹⁴ Ahmet Say, *Müzik Ansiklopedisi*, C. 3, Başkent Yayınevi, Ankara 1985, s. 711.

¹⁵ László Rásony, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1971, s. 144.

¹⁶ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Serender yay., Trabzon 2000, s. 98.

¹⁷ Bilgin, agy.

¹⁸ Rásony, age, s. 146.

Bütün bu bilgilere göre, *kemençe*'nin Farsça olduğu akla yakın görünmekle birlikte, konuya biraz tedbirle yaklaşmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü *kemençe* isminin çeşitli şekillerde kullanılışı Karadeniz'in çevresinde yoğunlaştığı ortadadır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında *kemençe* kelimesinin kökünün ve ekinin Türkçe olabilmesi de mümkün müdür? Türkçe kelimelere bu bakımdan bir göz atıldığında, çok uzak ihtimal olmakla birlikte, *gemi* < *keme* kelimesi öne çıkmaktadır.

Eski Türkçede *kemi* / *keme* kelimesi "gemi" anlamına gelmektedir²⁰. *keme*, Kazak Türkçesinde "gemi"²¹, Kırgız Türkçesinde "büyük sandal, gemi, vapur"²², Karaçay Türkçesinde "gemi"²³, Altay Türkçesinde "kayık"²⁴ demektir.

Karadeniz'in doğu bölgesine Türkler, bazı bilim adamlarının görüşlerine göre M.Ö. 2 binli yıllarda gelmeye başlamıştır²⁵. Daha sonraki zamanlarda Karluk, Kıpçak /Kuman, Peçenek, Uz, ... Türklerinin bu bölgeye gelip yerleştikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Türkçe bu yörede yaklaşık üç bin yıldır konuşulmaktadır. Bu uzun zaman içerisinde çeşitli sebeplerden ve çok sayıda Türk boyunun gelip yerleşmesinden dolayı da çeşitli değişikliklere uğramıştır. Ama durum ne olursa olsun kaynağı Orta Asya olan bir Türk dili, yörede binlerce yıl hâkim olmuştur denilebilir.

Kuzey Türklüğünün, özellikle de Peçenek ve Kıpçak / Kumanların, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne tarih içerisinde gelip yerleştikleri bilinmektedir²⁶. Gemi kelimesinin de *keme* biçiminde bölgede söylenmesi normaldir. Nitekim bizim yaptığımız araştırmalarda kelime *keme*; *kemeyi* "gemi", *kemeye* "gemiye", *kemeden* "gemiden", *kemelere* "gemilere" biçimlerinde pek çok kez tespit edilip başlangıçta ilerleyici ünlü benzeşmesi olarak düşünülmüştü.

Kemençe kelimesinin kökeninde *keme* "gemi" sözcüğünün bulunması, iddialı olmamakla beraber, düşünülmelidir. Kelime daha sonra *-çe* eki almış olmalıdır. Çünkü *kemeçe* de *kemençe* manasında ağız araştırmaları sırasında tarafımızdan pek çok kez tespit edilmiştir. Ek ve kökün arasına görevini bilemediğimiz, bir *-n-* ünsüzü gelmiş olmalıdır²⁷. Belki de *kemeçe* biçiminin söyleyiş zorluğu bunu zorunlu kılmıştır. Aynı durum *Dîvânü Lügati't-Türk*'te geçen ve "sivrisinek" anlamına gelen *kömiçe* / *kümüçe* ile *kimünçe* kelimelerinde²⁸ de bulunmaktadır²⁹. Farsçada kelimenin *kemiçe*

¹⁹Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 37-38; G.A. Gaydarcı, A.K. Koltsa, L.A. Pokrovskaya, B.P.Tukan, *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Aktaranlar: Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak), Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 143.

²⁰*İyi ve Kötü Prensi Öyküsü*, (Metni düzenleyen: James Russell Hamilton), (Türkçe çeviri: Vedat Köken), TDK yay., Ankara 1988, s. 192; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., İstanbul 1968, s. 105; *DLT, IV*, s. 299; ...

²¹İ.K. Kenbesbayoğlu, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Aktaranlar: H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1984, s. 128.

²²K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. 2, (Çeviren: Abdullah Taymas), TDK yay., Ankara 1988, s. 435.

²³Wilhelm Pröhle, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, (Çeviren: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 51.

²⁴Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK yay., Ankara 1999, s. 105.

²⁵M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 597-610; Vecihe Hatipoğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Türkoloji Dergisi VIII*, Ankara 1979, s. 26-29; aynı yazar, "Anadolu'nun Kuzeyindeki Gaslar", *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Mart 1984.

²⁶İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l Ala'ye (Selçuk-name) I*, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 336; Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, TTK yay., Ankara 1992; Zeynep Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, TDK yay., Ankara 1994, s. 1-28; Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, *Samsun 1988*, s. 477-484; Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri-Bildirisi" *Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, İzmir-25-29 Eylül 2000; aynı yazar, "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon Valiliği yay., Trabzon 2002, s. 401-410.

²⁷Eğer *-n-* sesinin belirleyemediğimiz bir görevi yoksa, bu durum eski dilcilerin "galat-ı meşhûr, fasih-i mehcûrdan evlâdir (yaygın yanlış, terkedilmiş düzgün sözden daha üstündür)" vecizesini akla getirmektedir.

²⁸*DLT*, C. I, s. 445; *DLT*, C. III, s. 358; *DLT*, C. IV, s. 330, 397.

biçiminin de kullanılması³⁰, konuyu içinden çıkılmaz bir duruma sokmaktadır. *kemeçe* (<kemeçe), bu hâliyle "küçük gemi, kayık" olmalıdır.

Kemeçe, yan taraftan bakıldığında, biçim bakımından küçük gemi ve kayığa gerçekten çok benzemektedir.

Acaba *kemeçe* ismi bu şekilde, benzerlikten dolayı, üzerinde durduğumuz çalgiya ismi verilmiş olabilir mi?

Artvin ve Rize yöresinde, kemeçenin ilk şekillerinin ismi olan *ıklık / yıklık, igil / yigil'in cili, cilili* biçiminin yaygın olarak söylenmesi; Karadeniz'in doğu kısmında kuzey Türklüğünün etkisi, yöre insanların hayatında denizin birinci derecede önemi, kemeçenin şekli, bizce, bu ihtimalin tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

2. Kemeçenin Coğrafyası:

Kemeçenin çok çeşitli adlarla Asya, Avrupa ve Afrika'da bilindiğini yukarıda söylemiştik.

Konumuz olan Doğu Karadeniz kemeçesinde ise durum şöyledir: Kemeçenin doğu Karadeniz Bölgesi'nde hangi tarihten itibaren bilindiğini belirleyebilmek şimdilik mümkün değildir. Ancak M.Ö. 400'de Trabzon'un güneyinde yaşayan Haliblerin savaş sırasında türkü söyledikleri, ince sesli bir çalgi eşliğinde dans ettikleri, kaynaklarda geçmektedir³¹. İnce sesli bu çalgının kemeçe olup olmadığı, bilgilerin yetersizliği dolayısıyla bilinmemektedir.

XVII. yüzyıldan önce Osmanlı sarayını anlatan minyatürlerde kemeçe çalan kadınlara rastlanmaktadır³². XVII. yüzyılda İstanbul'da kemeçenin çalındığı ve diğer çalgılar arasında yerini aldığı bilinmektedir³³.

Türkiye'nin güneyinde yerleşen Türkmenlerin de kemeçeleri olduğunu Ali Rıza Yalman (Yalgın)'dan öğrenmekteyiz³⁴.

Kemeçe başta Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Artvin, Gümüşhane, Bayburt, Samsun ve Sinop halkı da kemeçeye yabancı değildir. Bu bölgeden batıya göç edenler tarafından Düzce, Bursa, Adapazarı ve çevrelerine götürülmüştür.

Kemeçe, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Gagavuz Türklerinin de çalgısıdır. Onların *hora / horu* oyunlarına eşlik eden çalgılardan biri de kemeçedir³⁵. Kemeçe çalan kişiye de Türkiye'deki gibi *kemeçeci* denmektedir³⁶.

Kemeçenin Dünya Üzerine Yayılışı:

Kemeçenin, dış kültürler kapalı Türk yurdu olan Altaylar çevresinde çok çeşitli adlarla ortaya çıktığını yukarıda söylemiştik. Buradan Türk göçleri ile Asya, Avrupa ve Afrika'ya geçtiği anlaşılmaktadır.

Moğolistan'a yerleşen Kalmuk Türkleri bu çalgıyı beraberlerinde götürmüşler ve "*ikel, ikele, yekel*" adlarıyla kullanılmaktadırlar³⁷.

Kemeçe, Çin'in Hata ve Hitay bölgesinde de karşımıza çıkmaktadır. Çinlilerin *Ho-ch, t'i-ch* dedikleri bu çalgının kaynağı, araştırmacılara göre Çin'in kuzeyidir³⁸.

²⁹Clauson kelimenin her iki şeklini de almış ve *köminçe*'yi yanlış imlâ olarak değerlendirmiştir (bk. Sır Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 722).

³⁰Gencinei Güftür-Ferhengi Ziya, *Farsça-Türkçe Sözlük*, C. 3, (Yazan: Ziya Şükün), MEB yay., İstanbul 1984, s. 1580.

³¹Xenophon, *Anabasis*, (Çeviri: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 188.

³²Ş. Şehvar Beşiroğlu "Osmanlı Müsikisi ve Kadın" *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 455.

³³Rûhî Ayangil, "XVII. Yüzyılda Türk Müsikisi", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye yay., s. 441.

³⁴Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Çalgıları*, Adana 1940.

³⁵*Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, agy.

³⁶Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 37-38; G.A. Gaydarcı, A.K. Koltsa, L.A. Pokrovskaya, B.P.Tukan, *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Aktaranlar: Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak), Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 143.

³⁷Ögel, age, s. 272.

³⁸Ögel, age, s. 297.

Bu çalgı Kıpçaklar tarafından *ıklık* ismiyle Mısır'a götürülmüştür³⁹. Ancak Araplar daha sonra *ıklık* ismini *rebab* ile değiştirmişlerdir⁴⁰. Arap dünyasının çeşitli coğrafyalarında ve Afganistan'da yaygın olarak kullanılan kemençeye *rebab* adı verilmiştir⁴¹. Arap Bedevilerinin bu çalgıyı 14. yüzyılda kullandıklarını yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz⁴².

Türklerin *ıklıĝ*, Arapların *rübab* ismiyle kullandıkları kemençeye Farsların "*rerave*" adı verdiklerini ve bu adla kullandıklarını Burhân-ı Katı adlı sözlüğün yazarı Mütercim Asım Efendi'den öğrenmekteyiz⁴³. Farslara yakın bölgelerde yaşayan Türkler ise kemençeye *giçek* adını verdiklerini yine Mütercim Asım Efendi söylemektedir⁴⁴.

Özellikle son zamanlarda, Yunanlıların, kemençeyi kendi çalgıları olarak göstermek için bütün fırsatları değerlendirdikleri göze çarpmaktadır. 2004 Olimpiyat Oyunları'nın açılış törenlerinde Yunan halk oyunları ekipleri kemençe eşliğinde horan oynamışlardır.

Yunanlılar bu alışkanlıklarını 23 Mayıs 2005'te *Eurovision Şarkı Yarışması*'nda da sürdürmüşlerdir. Yunan yarışma ekibi şarkısını kemençe ve horan ile süslemiş, kemençenin kendi çalgıları olduğunu bütün dünyaya dolaylı olarak ilan etmişlerdir⁴⁵. Yarışmada birinci seçildikten sonra kemençe eşliğinde horan oynamışlardır. Türkiye adına yarışmaya katılan ekip de, dostluğu geliştirme adına, Yunan ekibine eşlik etmiş, kemençenin Yunan çalgısı olduğunu bir tür onaylar olmuştur.

Halbuki Kemençenin Yunanistan'daki geçmişi 1923'te yapılan mübadeleden, yani seksen yıldan daha önceye gitmez. Nitekim Evliya Çelebi kemençeyi kast ederek: "*Bu saz, Arabistan'da ve Türkistan'da çoktur. Amma Rumelide yoktur.*" demektedir⁴⁶. Evliya Çelebi'den 1920'lere kadar Yunanlıların kemençeyi bildiğine dair herhangi bir kaynağa ise rastlanmamıştır.

Çok büyük bir ihtimalle kemençe, Yunanistan'a Karadeniz Bölgesi'nden Yunanistan'a mübadele ile giden Hristiyan Türkler tarafından götürülmüştür. Öyle anlaşılmaktadır ki Yunanlılar bu çalgıyı 1923'ten sonra görmüşlerdir.

Karadeniz Bölgesi'nden mübadele ile giden nüfusun büyük bir çoğunluğu ise Hristiyanlaşmış Türklerdir. Ayrıca Yunanistan'da herhangi bir kemençe ustası olmadığı için Yunanistan'da kullanılan kemençeler, Sürmene'de yapılmaktadır. Bir başka ifade ile Yunanistan'da kullanılan kemençelerin tamamına yakını Sürmeneli Hasan Sancak'tan satın alınmaktadır.

Kemençe, Gürcistan ve Ermenistan'da da aynı isimle bilinmektedir ve kullanılmaktadır.

Bu çalgının İngiltere ve Fransa'ya da ulaştığını görmekteyiz. İngilizler kemençeyi *kit* "eskiden dans hocalarının kullandığı üç telli küçük keman"⁴⁷ adıyla bilmektedir. Fransızlar ise *pochette* "eski küçük keman" adıyla kullanmaktadırlar⁴⁸.

Sonuç:

Konumuz olan Karadeniz kemençesinin kaynağı, Farsça *kemânçe* veya Farsça *kemân*, Türkçe -*çe* ekinin birleşmesiyle oluşan kelime gibi görünmektedir. Yandan bakıldığında gemiye benzediği için *kemeçe>kemençe* ismi verilmiş olabileceği konusuna son derece tedbirli bakmaktayız.

³⁹ *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, (Hazırlayanlar: Recep Toparlı, Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık), TDK yay., Ankara 2000, s. 108.

⁴⁰ Ögel, age, s. 272.

⁴¹ Ögel, age, s. 273.

⁴² Ögel, age, s. 296.

⁴³ Mütercim Asım Efendi, *Burhân-ı Katı*, (Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk, Derya Örs), TDK yay., Ankara 2000, s. 627.

⁴⁴ Age, s. 286.

⁴⁵ Nurbanu Güney, "Eurovision'da Komşu Ortaklığı", *Akşam gazetesi*, 24 Mayıs 2995, s. 2.

⁴⁶ Ögel, age, s. 273'ten naklen.

⁴⁷ *Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlük*, Redhouse yay., İstanbul 1986, s. 544.

⁴⁸ Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, Adam yay., İstanbul 1985, s. 1071.

Kemençenin Orta Asya kökenli bir Türk çalgısı olduğu anlaşılmaktadır. Hemen her Türk topluluğunda bir benzeri kemençe adıyla bilinmektedir veya farklı isimle kullanılmaktadır.

Orta Asya'dan Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayıldığı görülmektedir. Türkiye'de Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Toroslar'da ve diğer bazı yörelerde halkımız sevincini, neşesini bu şirin araçla paylaşmaktadır.

Kemençe ustalarının sayısı azalmıştır. Teknolojik gelişmelerle daha kolay ancak daha kalitesiz üretilmeye başlanmıştır.

Tespit edebildiğimiz otuz sekiz kemençe teriminden, birkaç Arapça ve Farsça kelime hariç, tamamına yakını Türkçedir.